

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(477+571)«1664»

В. В. Газін

РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ 1664 р. В ДУРОВИЧАХ: ВПЛИВ УКРАЇНСЬКОГО ЧИННИКА НА ПЕРЕБІГ ПОЛІТИЧНОГО ДІАЛОГУ МОСКВИ ТА ВАРШАВИ

В статті розглядаються передумови, хід та наслідки польсько-російських мирних переговорів, що тривали влітку – восени 1664 р. в Дуровичах. Здійснено аналіз впливу українського чинника (хід військово-політичних подій в Україні, розгляд власне «українського питання» в ході посольських з'їздів) на перебіг польсько-російського дипломатичного протистояння.

Ключові слова: Річ Посполита, Московська держава, посольство, переговори, посольський з'їзд, «українське питання».

Серед подій польсько-російських взаємин середини – другої половини XVII ст. важливе місце посідає чергова спроба переговорів, яка відбулася влітку-восени 1664 р. в с. Дуровичі, неподалік Смоленська. Без їх аналізу не можливо створити цілісну картину тогочасного російсько-польського військово-політичного протистояння за домінування в регіоні Центрально-Східної Європи.

Відзначимо, що попри наявність праць, в яких автори (В. Горобець, Я. Федорук, Т. Таїрова-Яковлева), розглядаючи військово- та політичні аспекти Української революції середини XVII ст., розвиток дипломатичних відносин в регіоні в даний період, в тій, чи іншій мірі торкалися ходу переговорів в Дуровичах, вони не стали об'єктом спеціального дослідження.

Отже, влітку-восени 1664 р., відбулася чергова спроба російсько-польського порозуміння. Вона припала на момент загострення у відносинах між Варшавою та Москвою (похід військ Яна Казимира на Лівобережну Україну, боротьба на Правобережжі в 1664–1665 рр.).

Ініціатива початку переговорів належала московському керівництву. У січні 1664 р. до короля направився стряпчий Кіріл Пушцін, який повіз царську грамоту з пропозицією скликання нового посольського з'їзду [4, с.137]. Саме в той час тривали бої під Глуховом, втрата якого для Москви означала б втрату всієї України й створювала передумови для подальшого наступу поляків вглиб російської території. Відтак, перемир'я було конче необхідне і розглядалося в якості виходу з критичного становища.

Царський посланець знайшов короля в с. Ушино поблизу Севська, куди відійшли польські війська, не спромігшись здобути Глухів. Це не могло не вплинути на позицію короля. Відтак, ним були схвально сприйняті мирні ініціативи росіян. Однак, в якості

місця посольських з'їздів він запропонував Белев чи Калугу. На думку королівських урядовців, важливим було їх провести на захоплених російських територіях, щоб розмовляти з позицій переможця. На той час вони були рішуче налаштовані добиватися цілковитого повернення всіх захоплених Московією земель [16, с.156; 19, s.262-263; 23, s.153-154].

Зі свого боку, король направив до Москви Самуїла Венславського, який провів переговори у Посольському приказі з думним дворянином Афанасієм Ордін-Нащокіним і дяком Алмазом Івановим та досягнув домовленості, щодо з'їду царських і королівських послів навесні 1664 р. [16, с.156].

24 лютого 1664 р.¹ Венславський вдруге приїхав до Москви. Однак, це посольство відбувалося вже в цілком нових умовах, коли стало остаточно зрозуміло, що військова кампанія Яна Казимира провалилася. Королівські війська спішно відступали в межі Польщі, а в результаті розгортання антипольського повстання на Правобережній Україні, створювалася реальна загроза для польського панування і на підконтрольному Варшаві Правобережжі. Інструкція, яку отримав Венславський, доводить, що в цей момент вже Варшава виявляла неабиякий інтерес до встановлення перемир'я, хоча в разі невдачі місії Венславського готова була до продовження воєнних дій. Королівський посланець мав продемонструвати в Москві, що військовий потенціал Польщі ще залишався великим [3, с.198]. У свою чергу, російська сторона, враховуючи зміну розстановки сил та розвиток подій на Правобережній Україні, вже не надто поспішала з миром.

Безумовно, на позиції сторін значний вплив здійснювала ситуація, яка склалася на весну 1664 р. в козацькій Україні, зокрема, на Правобережжі.

Антипольське повстання, яке розпочалося в лютому 1664 р. в Подністров'ї та на Київщині стрімко поширювалися на інші райони Правобережної України. Польська влада не мала достатніх сил, щоб на самому початку погасити полум'я народного руху. Проте, завдяки активним діям правобережного гетьмана Павла Тетері на цьому етапі вдалося розгромити основні повстанські сили [8, арк.1544; 2, с.151-152; 7, с.95].

Допити полонених дали матеріал про причетність до підготовки повстання впливових представників козацької старшини, зокрема бувших гетьманів Івана Виговського та Юрія Хмельницького, дружини Тетері Олени, а також полковника Г. Гуляницького та київського митрополита Й. Тукальського [13, с.409-411; 22, s.187; 5, арк.534]. Завдяки рішучим діям польського керівництва (Івана Виговського було звинувачено у підбурюванні до повстання і 6 березня 1664 р. страчено [22, s.187; 17, с.14]), а інших – ув'язнено [6, с.63; 21, s.151]), керівне ядро повстання було ліквідовано. А на початку березня 1664 р. на Правобережній Україні з'явилося 15 тисячне польське військо під командуванням С. Чарнецького та Я. Собеського [20, s.113-114].

¹ Посилання подаються за старим стилем.

З іншого боку в березні на правий берег переходять полки лівобережного гетьмана Івана Брюховецького [9, арк.23-24; 13, с.420-421], а в квітні тули переправилися московські війська під командуванням стольника П. Скуратова [11, арк.182-183].

Фактично Правобережжя опиняється в епіцентрі російсько-польського протистояння. Протягом квітня – травня 1664 р. там активізувалися військові дії. Уже в першій половині квітня відбувся ряд зіткнень між ворогуючими сторонами в районі Чигирина, Бужина, Сміли [2, с.201]. У результаті ситуація для поляків різко погіршилася. У їхніх руках залишилися лише Чигирин, Корсунь та Біла Церква. Тетерю підтримували лише Павлоцький та Білоцерківський полки. Тим часом на боці повстанців виступило населення Уманського, Брацлавського, Лисянського, Канівського, Черкаського, Чигиринського та Корсунського полків [12, арк.62; 11, арк.183]. Повстанням була охоплена Брацлавщина. Поляки втратили контроль над Уманню, Вінницею, Лоджином, Могилевом, Рашковим. Спостерігалось поширення промосковських настроїв [8, арк.1545; 15, с.136].

Якщо у квітні 1664 р. Тетеря ще вірив у дієвість силових методів (в листі до короля писав, що «...ми повинні силою зброї Вашої королівської милості і за допомогою орди, що прибула нещодавно з Селім-Гіреєм, привести в порядок майже всю Україну» [13, с.427]), то вже 24 травня 1664 р. зазначаючи, що «ніколи ще Україна не палала таким жахливим бунтом як тепер», писав про необхідність скорішого укладення польсько-московського миру «... хоча б і на не надто вигідних умовах». [13, с.430- 437]. Про це ж він питав в інструкції послу П.Бережицькому від 30 травня [13, с.442]. Та й пізніше гетьман продовжував виношувати ідею необхідності укладення миру з Московією як головного засобу для встановлення спокою в Україні [13, с.449-457; 5, арк.526].

Саме означена ситуація змушує польське керівництво активізувати спроби укладення перемир'я з Московією. Власне за таких умов у Москві й відбулися переговори С. Венславського з А. Ордін-Нащокіним. Росіяни, які, очевидно, ще не володіли інформацією щодо перебігу подій на Правобережній Україні, спочатку позитивно відреагували на дані пропозиції і цар офіційно підтвердив свою згоду на з'їзд комісарів. Уже 3 березня між сторонами було укладено угоду про організацію зустрічі послів під Новгородом-Сіверським, яка мала відбутися 15 березня 1664 р., а в крайності – до 1 квітня. Навіть попередньо було визначено склад російського посольства. Проте все докорінним чином змінялося зі зміною на користь Росії ситуації в Україні. В Москві почали зволікати з прийняттям рішень та намагалися диктувати полякам свої умови.

Попри несприятливу ситуацію, польському послу Венславському все ж вдалося підписати в Москві 2 квітня 1664 р. угоду про відновлення переговорного процесу. Зокрема, було прийнято рішення про зустріч повноважних послів, яка мала відбутися в Смоленську до 21 квітня [14, с.587-588; 4, с.137].

Тоді ж царським урядом було остаточно визначено склад свого великого та повноважного посольства. Його мав очолити ближній боярин і намісник астраханський князь Нікіта Одоєвській, ближній боярин і намісник суздальський князь Юрій Долгорукий, думний дворянин і намісник козельський Григорій Нащокін, думний дворянин і намісник шацький Афанасій Ордін-Нащокін, посольський думний дяк Алмаз Іванов та дяк Федор Міхайлов [3, с. 198]. Венславський підтвердив склад польської делегації: Миколай Пражмовський, Геронім Вержбовський, Єжі Глебовіч, Станіслав Чарнецкій, Криштоф Пац, Ян-Антоній Храповицький [19, s.269; 23, s.156-157]. Склад російської делегації свідчив, що офіційна Москва, очевидно під впливом успіхів у війні проти поляків на Лівобережній Україні та подій на Правобережжі, прорахувавши всю слабкість польських позицій на майбутніх переговорах, прагнула повернутися до концепцій, що домінували на переговорах з поляками, починаючи з 1656 р. Очільник московської делегації Н. Одоєвській завжди був прихильником жорсткої лінії проти Польщі. Його характеризувала непоступливість, зокрема, в питаннях статусу українських земель. Водночас, перебування в складі посольства А. Ордін-Нащокіна (не в основній ролі) свідчило, що розглядалася й можливість компромісу. Його ціною могла стати частина України, що відповідало концепції від жовтня 1662 р. (поділ українських земель по Дніпру).

26 квітня 1664 р. – в с. Шейнове було укладено угоду про недоторканість послів [14, с.588-589; 18, с.188], що й відкрило шлях до початку чергового раунду польсько-російських мирних переговорів у ході війни 1654–1667 рр. Резиденції послів мали бути розміщені в селах Звіровічі та Красне. Посольські зїзди мали відбуватися між цими пунктами у районі села Дуровичі [3, с.198; 23, s.158].

Згідно царського наказу в район посольських зїздів мали направитися значні московські сили. Зокрема туди мав виступити із Севська боярин Яков Черкаський, зі Смоленська – Юрій Борятинській, а також князь Іван Хованській, «... щоб польські комісари обману і затримки миру не вчинили» [3, с.199].

Уже 29 квітня 1664 р. в Смоленськ на зїзд відбули повноважні царські послі. Перед відїздом Ордін-Нащокін подав царю записку, в якій вкотре виклав своє бачення суті російсько-польських відносин та місця в них «українського питання» [16, с.156].

На думку польського історика З. Вуйціка, цей політичний меморіал є одним з найцікавіших документів російської дипломатичної думки допетровської епохи. Він складався з понад 50 пунктів та його головною ідеєю була думка, що мир, чи навіть перемир'я з Польщею є справою великої ваги для Росії. Лише за таких умов, на думку московського дипломата, Росія могла виконати свою головну місію – взяти під опіку та протекторат усіх православних, що мешкали на теренах Великого князівства Литовського та України [23, s.159].

Нащокін наголошував, що багато православних мешкають на Балканах. Він звертав увагу, що «молдавани, волохи та ін., відділені від своєї захисниці Росії теренами ворожої Речі Посполитої

і виявилися відданими під владу бусурман». В умовах польсько-російського союзу православне населення Балкан відразу відійде від Туреччини і примкне до дружніх держав, «...це буде мати величезне значення у справі об'єднання усіх православних народів від Дунаю до Великої Росії. Тісно будуть пов'язані між собою Волощина, Молдавія, Поділля, Червона Русь, Волинь, Малоросія і Великої Росія». Окрім цього польсько-російський союз мав сприяти покращенню позицій Росії стосовно Швеції.

На останок він торкався власне «українського питання». Вважав, що по укладенні миру з Польщею, значно зросте російський вплив на Україні. Однак застерігав від покладання великих надій на козаків. Вважав, які, на його думку, «будуть вірними підданими і союзниками Росії, а «... порадившись з ханом і шведом, почнуть зау війну на Велику Росію». Відтак, задля кращого контролю над ненадійним українським козацтвом, а також для оптимального розв'язання суперечки з Варшавою, доцільно відмовитися від частини українських земель, що є однак умовою опанування цього краю. Через польсько-російський союз та становлення спільної для обох країн церкви Нащокин вбачав шлях для проникнення російського впливу за Дніпро і на Дністер [23, s.160-161].

Ці ідеї йшли в руслі створення найкращих умов для майбутніх польсько-російських переговорів. Проте, офіційна позиція царського уряду була іншою. Погляди Нащокіна не поділяли як керівники російської делегації князі Одеській та Долгорукій (сам Нащокин писав царю, що «... мене не люблять і справою мою нехтують»), так на той час і сам цар [16, с.157].

Серед чинників, які визначали позицію царського уряду чи не головну роль відігравав розвиток боротьби в Україні. З одного боку в Москві відчували, що їх владі на Лівобережній Україні вже нічого не загрожує, а з другого – на квітень-травень 1664 р. зі всією повнотою окреслилися масштаби антипольського повстання на Правобережжі, яке дало росіянам підстави сподіватися на значне посилення своїх позицій стосовно Польщі. У Москві вважали що саме польська сторона, яка на даний момент є більше зацікавленою в укладенні миру, змушена буде погодитися на жорсткі російські вимоги.

У травні московські послі відправилися в Смоленськ. У царській інструкції говорилося, що вони мають старатися «... щоб благонадійний і міцний мир учинити і кров християнську заспокоїти навіки на обидва боки, а рубіж би учинити по Дніпру (мається на увазі до українського кордону – В.Г.). Якщо польські комісари так постановити рубіж не захочуть, то вам би остаточно говорити про стародавні міста, про Смоленськ з 14 містами». Стосовно України послі мали зайняти тверду позицію й вимагати визнання її приналежності Росії: «Про черкас обох сторін говорити і стояти міцно, що вони люди вільні і яка буде користь обом державам, якщо їх даремно в Крим відігнати і розорення і війну постійну від них приймати». Звичайно, передбачалася можливість певних компромісів. Як значилося в інструкції, в разі, якщо б комісари

стали чинити опір і це загрожувало б зривом переговорів, російські послани мали право скорегувати свої вимоги. Вони в такому разі мали б погодитися на перебування Правобережної України під владою короля, але при цьому вимагати, щоб Польща надала гарантії дотримання прав та вольностей православної релігії на Правобережжі. Також польська влада мала обіцяти не чинити жодних переслідувань козакам і міщанам («... щоб там церкви в костели не перетворювати і уніатам не віддавати, міста і черкас нічим не утискати, дати волю») [16, с.158].

Стосовно ж Лівобережжя, то позиція Москви була однозначною. Воно мало належати Росії. При цьому наказувалося, що в разі, якщо поляки не погодяться на це, російська делегація мала припинити будь-які переговори. У цій площині розглядалося й питання про царські титули (цар має обов'язково титулуватися як білоруський і малоросійський володар, «тому що міста Малої і Білої Русі до Московської держави здавна, а тепер під нашою високою рукою багато з них») [16, с.158].

Як бачимо, царська інструкція націлювала російських послів на жорстку позицію в переговорах. Ставилося завдання добитися визнання поляками всіх російських завоювань та перебування всієї України під владою царя. Однак, з іншого боку – передбачалася можливість досягнення компромісу, зокрема, і в «українському питанні». Фактично, головною метою московського уряду було укладення миру з поляками за умов збереження максимальної більшості територіальних завоювань.

Напередодні переговорів у королівському таборі було прибутне занепокоєння. С. Венславський, прибувши з Москви, наголошував, що росіяни рішуче налаштовані добитися корисних для себе умов миру. До короля надійшла інформація про наближення до Смоленська московських військ Черкаського та Прозоровського (там же розташовувалося військо князя Хованського), що розглядалося як спроба здійснення прямого тиску на польську делегацію. Небезпідставними були побоювання поляків, що росіяни можуть здійснити напад на Мінськ, де на той час знаходилися король та урядовці Речі Посполитої, або спробувати здобути Вільно. Цим питанням була присвячена нарада сенаторів в Мінську, яка відбулась 27 квітня 1664 р. На ній було прийнято рішення, щоб король видав до війська і гетьманів спеціальний універсал з закликом до готовності у зв'язку з військовою небезпекою. Литовському канцлерові М. Пацу було доручено спеціально слідкувати за рухом супротивника.

У справі майбутніх переговорів було ухвалено, щоб комісари, згідно з інструкцією, відразу не приступали до головних справ, а zvolікали, щоб дати змогу військам приготуватися. Комісари мають розпочати дискусію з другорядних питань (повноваження, титули...), однак при цьому в жодному разі не допускати зриву переговорів [23, с.162].

Вагомим чинником, який змушував поляків вдатися до тактики зволікання на початку переговорів була ситуація в

Правобережній Україні. Польське керівництво розраховувало стабілізувати її до початку переговорів.

1 червня 1664 р. в Дуровичах розпочалися посольські зїзди. Відразу означилося прагнення сторін до зволікання. Відтак, три перших зїзди (1, 6 і 10 червня) пройшли у взаємних звинуваченнях та суперечках стосовно титулів та повноважень [16, с.159; 19, s.269].

Поляки означили свою позицію, яка була традиційною: вони вимагали від московського керівництва щоб були повернуті всі захоплені землі й кордон встановлено згідно Поляннівського Мирного договору 1634 р. (вимагалось повернення Смоленська, Стародуба, Новгорода-Сіверського, відмови від підтримки козаків, повернення замків й фортець, забраних в Україні, а також відшкодування збитків, завданих Речі Посполитій [19, s.270]).

Звичайно, росіяни були категорично проти цього. Вони намагалися спрямувати дискусію в русло обговорення можливості утворення антитурецької коаліції Польщі та Росії. Проте, на даний момент польська сторона прохолодно віднеслася до подібних перспектив. Комісари стояли на тому, що переговори про лігу можуть розпочатися лише після укладення польсько-московського миру, звичайно, на умовах Варшави [19, s.270; 18, с.188].

З самого початку у польських комісарів склалося враження, що чергові переговори з росіянами, як і всі попередні, не дадуть жодних результатів. Тому вони направили листа королю, в якому містилася порада, щоб той терміново приступив до відновлення військової могутності Речі Посполитої та готувався до війни проти Москви [19, s.270].

Між тим на хід переговорів продовжував впливати розвиток подій в козацькій Україні та Литві. Якщо на їх початку ситуація в Україні була сприятливою для Москви, то згодом звідти почали поступати відомості, що вселяли вже впевненість в поляків. Зокрема, надійшла інформація про успішні дії Чарнецького проти повстанців. У Литві взагалі ситуація розвивалася вкрай погано для росіян. Війська Хованського знову зазнали поразки під Вітебськом. Було втрачено весь російський обоз. Говорили про плани поляків знову розпочати наступ проти росіян. Так, Одоєвській в цей час писав царю: «Польські комісари як раніше, стоять вперто, спеціально зволікають, а гетьман Пац збирається з військом, очікує до себе коронні полки, із України вістей і від кримських людей допомоги» [16, с.160].

Водночас, зволікання польських комісарів пояснювалося ще й тим, що вони, розпочавши переговори, так і не отримали чітких інструкцій щодо їх ведення. Лише в червні королем було надіслано розпорядження, в якому в основу можливої угоди ставилося повернення Москвою всіх захоплених земель, як в Короні, так і у ВКЛ та сплата компенсації за всі завдані збитки (10 мільйонів «добрих грошей»). Король наголошував, що комісари не повинні поступатися навіть шматком землі, що належить Речі Посполитій. У разі загрози зриву переговорів вони могли погодитися відстрочити до сейму, який планується скликати в листопаді 1664 р., вирішення питань, що викликають найбільшу суперечку [23, s.168-169].

Дана ситуація породжувала серед московських послів різні концепти пошуку виходу. Вони сподівалися на покращення військової ситуації, що дало б можливість зайняти впевненішу позицію на переговорах. Так, Ордин-Нащокін, будучи послідовним прихильником ідеї польсько-російського зближення, наполягав, що комісарів можна схилити до поступок лише обіцянкою утворення союзу між двома державами. Проте це зустрічало неприйняття з боку Одоєвського та Долгорукого. Останній, зокрема, наполягав, що вплинути на позицію поляків можна лише активізацією військових дій та досягненням в них успіху, «...литовське військо пожати, а комісарів понизити» [16, с.160].

Відтак, попри всі намагання Нащокіна перевести переговори в русло конструктивізму, московський уряд вдався до тиску на польську сторону. 18 червня надійшло повідомлення про наказ князю Якову Черкаському виступити з військами в район Орші, поближче до місця переговорів, «для страху польським комісарам». У разі подальшого зволікання поляків з укладенням миру, він мав активізувати військові акції проти них, а до великих послів посилав би людей «розумних та суворих і ростом статечних» (!). Як зазначав Соловійов, Черкаській мав виступити з військами, «... щоб зрушити з місця переговорний процес в Дуровичах» [16, с.160].

Уже, 30 червня під час сьомого з'їзду, у відповідь на рішучі протести московських послів проти вимог комісарів, останні зажадали, щоб росіяни представили офіційну грамоту з відмовою від дотримання умов Полянського договору (це надавало підстави полякам відмовитися від визнання за московським государем царського титулу) [14, с.590; 16, с.162].

За таких умов 28 червня російські послі направили комісарам меморіал. Він розпочинався з пояснення підґрунтя польсько-російських суперечок. При цьому вся вина покладалася на Польщу (невизнання титулів, порушення умови вічного миру, переслідування православних тощо). А 2 липня у ході восьмого з'їзду після чергових звинувачень польської сторони зажадали, щоб комісари чітко представили, на яких умовах вони погоджуються на мир [23, с.170].

Комісари на той час ще не отримали королівської інструкції (вона надійшла відразу по завершенні восьмого з'їзду), тому не могли чітко означити свої умови. Намагаючись виграти час, вони поставили вимогу, щоб царські послі документально оформити все те, про що йшла мова на попередньому сьомому з'їзді. Це стало підставою для денонсації Полянського договору, а відтак – для поновлення королівських претензій на московський трон. Звичайно, росіяни відмовилися, зазначивши, що мир можливий лише за умови, визнання за царем Великого князівства Литовського, що викликало обурення поляків. Останні навіть хотіли демонстративно скласти намет, в якому проводилися переговори. Проте, до цього не дійшло. Зрештою, росіяни дещо скорегували вимоги. Тепер мова йшла про те, що Москві мають бути назавжди передані білоруські землі, що лежать на схід від р. Березини, натомість землі ВКЛ, що лежать на захід від Березини мають перебувати під владою царя протягом 18 років. Стосовно ж України говорилося: «А

Малій і Білій Росії і запорозьким черкасам зі всіма містами і землями бути в Царській Величності стороні вічно».

Звичайно росіяни розуміли, що й така постановка питання не могла привести до порозуміння, тому представили третій варіант умов, у якому містилася вимога, щоб поляки поступилися всіма землями, які наразі знаходяться під контролем московських військ, зокрема, цілою Україною. У відповідь польські комісари зауважили, що в разі подальших спроб росіян наполягати на таких нереальних умовах миру, Польща буде вимагати в компенсацію за всі збитки передачі їй земель аж по Москву і Волгу. Стосовно ж України вони відзначили, що про неї немає чого й говорити, бо козаки завжди були і будуть підданими польського короля.

5 липня відбулася дев'ята конференція. Поляки вже отримали королівську інструкцію, тому змогли чітко означити свою позицію. Вони вкотре зауважили на можливості денонсації Поляннівського трактату, після чого король почне вживати царські титули, виразити свої претензії на міста і землі згідно титулатури (Псков, Новгород, Путивль, Курськ...).

Така жорстка позиція польської делегації змусила їхніх опонентів до пошуку компромісу. Проаналізувавши ситуацію, зокрема вісті, які отримали від князя Черкаського, а також спіраючись на царські інструкції, вирішили ознайомити польських комісарів зі своїми остаточними умовами.

Тут, власне, і зіграла свою роль присутність в складі російської делегації Афанасія Ордін-Нащокіна. Той намагався переконати комісарів, що козацька Україна не може бути нерозв'язною проблемою у стосунках між Москвою та Варшавою. Він говорив: «... А в Україні ми мало маємо потребу. Якщо ми козаків не утримаємо, то вони підуть до татар і турок, пішовши під їх поганську протекцію, й можуть стати загрозою і нам, і їм (полякам – В.Г.) самим, а тому що цей народ вільний, від присяги Його Королівській Величності звільнений, коли їх Зборівський договір порушили». Вкотре росіяни наголошували на тому, що в разі відмови царя від козаків, вони не опиняться під владою короля, а віддадуться під протекцію кримського хана й турецького султана, що, безумовно, створить проблеми і для Польщі, і для Росії [18, с.189].

Зі слів Нащокіна, російська сторона погоджувалася поступитися Києвом та всіма містами на правому боці Дніпра, але з застереженням, що православна віра не буде зазнавати там жодних кривд та утисків, а козакам будуть збережені давні вольності (даний компроміс передбачався царською інструкцією, наданою послам напередодні переговорів). Сіверщина та Лівобережна Україна разом з Запоріжжям також мали перебувати під владою царя. Також Росія наполягала на своїх правах на Смоленськ та всю Смоленщину [23, с.173]. За це розглядалася можливість передачі полякам Вітебська з повітом, а за Полоцьк та Динабург компенсувати Речі Посполитій грошима для видачі платні війську.

На думку З. Вуйціка, ця російська декларація була дуже близькою до умов Андрусівського договору 1667 р. й ґрунтувалася на полі-

тичному реалізмі, який виражався «... в остаточній відмові Кремля від ідей звільнення від Польщі всіх руських земель» При цьому польський історик зазначає, що вперше після 1654 р. Росія виразила згоду віддати Польщі велику частину України. Слід погодитися з його висновком, що дана декларація була виразом розуміння з боку московської еліти неможливості реставрації своєї влади на Правобережній Україні, а відтак – безперспективності в той момент боротьби з Польщею з цю частину українських земель [23, s.173-174].

Проте на той час польська сторона вимагала значно більших поступок. Відтак, було зазначено, що на таких умовах укладення вічного миру не може відбутися. Комісари погрожували, що мир буде здобуто шаблем, а про жодні поступки не може бути й мови. Вони наголошували, що становище Польщі на даний час є значно кращим, ніж тоді, коли росіяни забрали польські землі, стосовно яких сьогодні тривають суперечки, що Польща має лише одного супротивника – Росію, водночас користується підтримкою з боку Швеції та Криму. Відтак комісари вважали недоцільним погоджуватися на умови росіян.

Російські послы, занепокоєні можливістю зриву переговорів, задекларували ще одну поступку: Речі Посполитій буде повернено Полоцьк зі всім повітом, а також Динабург. Проте поляки стояли на своєму: вони надалі погоджувалися лише на умови Полянівського договору. Єдино погоджувалися відмовитися від вимоги про відшкодування збитків, завданих окупацією, а також говорили про можливість відкласти вирішення долі Смоленщини і Сіверщини до скликання сейму. До того Москва могла затримати ці землі в своїх руках [23, s.175].

Як наслідок, на початок липня 1664 р. кожною зі сторін були сформульовані остаточні умови миру. Росіяни погоджувалися поступитися Полоцьком та Динабургом, а поляки відмовилися від вимоги стосовно 10 млн. золотих. Проте, не дійшовши порозуміння, сторони вирішили влаштувати перерву в переговорах з 10 липня до 1 серпня [16, с.163].

Так завершилася перша частина польсько-російських переговорів 1664 р. Сторони намагалися скористатися з перерви, щоб укріпити свої позиції. Зокрема, росіяни вдалися до старої випробуваної тактики – військової демонстрації. Було надіслано розпорядження князю Черкаському, щоб той з 30-тис. військом виступив зі Смоленська в район Орші, поближче до місця переговорів. А 1 серпня 50-тисячне військо виступило проти литовців. Відбулися перестановки й у керівництві військами. Так, на початку серпня 1664 р. замість Черкаського, який не виявив необхідної енергії, було призначено князя Долгорукого [23, s.177]. Це все мало створити сприятливі умов для результативного завершення переговорів. По-перше, таким чином планувалося здійснення тиску на поляків. Призначення Долгорукого мало переконати тих, що цар надає велику вагу даній військовій операції. По-друге, московська влада здійснювала крок до можливого порозуміння зі своїми опонентами. Виведення Долгорукого зі складу комісії фактично було кроком до прийняття концепції Нащокіна. Відзначимо, що останній під

час перерви в переговорах їздив до Москви і власне привіз царський указ про призначення Долгорукого командувачем військ.

Як і раніше, на хід переговорів та позиції сторін продовжував впливати розвиток подій на Правобережній Україні. На початок серпня 1664 р. там намітилися зміни, які окреслили перевагу поляків.

Так, після тривалої облоги (з 4 липня по 1 жовтня 1664 р.) польськими військами було здобуто містечко Ставище, а 26 липня під Корсунем було розбито московське військо під керівництвом Г. Косагова, а також три лівобережні полки [13, с.456-457], 13 серпня польськими військами під командуванням полковника Радзівєвського було завдано поразки повстанцям під Городищем, а 15 серпня «...під Красним кілька сот дейнеків побито» [8, арк.1574]. Серпень позначений також перемогою полковника С. Маховського під Лисянкою, в результаті якої «... 200 козаків запорозьких трупом положив...» [8, арк.1570]. На цей час припадає також і невдалий похід запорозького кошового І. Сірка в союзі з калмиками на Буджак. Повертаючись назад вони були розбиті поляками [1, с.580; 2, с.199-203]. Тоді ж на Поліссі, під Радомишлем, полякам під керівництвом небожа Чарнецького Станіслава вдалося завдати поразки 4-тис.козацькому війську під командуванням Д. Децика. Як вказував сам київський воєвода, із повстанців «... ледве 2 тисячі залишилися» [10, арк.10].

На довершення всього, відчутним ударом для повстанців став вимушений перехід на бік поляків одного з керівників повстання, брацлавського полковника О. Гоголя [2, с.162; 13, с.458-460; 19, с.299]. Після цього поступово відновилася влада Польщі у більшості міст Правобережної України. Як про це писав Павло Тетеря, «... Україна уже (на початок серпня 1664 р. – В.Г.) переходить поступово в краще становище» [13, с.457].

Вважаємо, що саме зміна військової ситуації на Правобережжі зумовила термінові кроки російського керівництва, спрямовані на пришвидшення укладення угоди з поляками. Безумовно, саме в цей час цар здійснює вирішальний крок в прийнятті курсу Ордіна-Нащокіна, який, фактично, отримує карт-бланш для подальшого ведення переговорів.

Тим часом російсько-польські переговори відновилися. 1 серпня комісари вислали до росіян свого представника Героніма Комара з повідомленням про бажання прибути до Звіровічів. За час перерви польські комісари отримали відповідь від короля на свій лист, який відправили ще 10 липня. У ньому значилося, що залишаються в силі всі попередні вказівки [23, с.179].

8 серпня відбувся перший з'їзд після перерви. Комісари в листах до короля виказували занепокоєння маневрами московських військ, говорили, що нібито сам цар на чолі значних сил вирушив до Смоленська [23, с.180]. Уже з перших засідань окреслилася ситуація, коли на бажання московських послів повернути переговори в конструктивне русло поляки відповідали зволіканням. У відповідь на вимоги росіян надати чіткі мирні пропозиції, поляки відповідали, що ще не отримали листа від короля, що королівський гінець затриманий російськими вояками. Царські послы

були втягнуті в м'яві суперечки, щодо умов безпеки, причин виведення зі складу московської делегації Долгорукого, неповного її складу тощо. Поміж тим, комісари не проминули повідомити, що до короля прибув ханський посол з вимогою, щоб поляки не укладали вічного миру з росіянами [23, s.181].

13 серпня відбувся дванадцятий з'їзд, під час якого розгорнулася дискусія на тему, яким має бути мир між Польщею та Росією – вічним, чи тимчасовим. Росіяни представили черговий меморандум, погоджений з царем, в якому містилися три варіанти порозуміння: вічний мир (проте лише з такою умовою, що жодна з країн не буде допомагати супротивникам іншої), вічний мир з підписанням союзної угоди між обома країнами та перемир'я на 20 років. У разі, коли б поляки пристали на перший варіант, то вони мали відмовитися від своїх претензій на Смоленськ, Сіверщину та всю Лівобережну Україну. За другого варіанту під владою Москви мала залишатися Смоленщина, Сіверщина, Динабург, Південні Інфлянти (Ліфляндія), а також Правобережну Україну. Польщі пропонувалися Полоцьк та Вітебськ, а також виказувалося бажання «поповнити королівський скарб». За умов розгляду третього варіанту Річ Посполита мала погодитися на принцип «uti possidetis», тобто віддати Москві всі землі, які зайняті російськими військами. А за час перемир'я сторони мають прикласти всі зусилля для укладення тривалого миру [23, s.183-184].

На думку З.Вуйціка, московський меморандум свідчив про кардинальні концептуальні зміни в позиції Кремля стосовно переговорів з Польщею. По-перше, він означив остаточний поворот до концепції Нащокіна. По-друге, в даному проекті чітко виступає пропозиція перемир'я, яке було б легше досягнути в даних умовах, ніж вічний мир [23, s.184].

Однак, російські пропозиції не були схвалені польською стороною, яка, керуючись королівськими інструкціями та враховуючи позитивні тенденції на Правобережній Україні, продовжувала наполягати на єдиному варіанті – прийнятті умов Полянівського мирного договору 1634 р. Вони вкотре наголошували, що ситуація в Польщі значно краща ніж раніше і немає причин погоджуватися на важкі умови. Поляки зазначали, що союз з Кримом і Швецією цілком відповідає їхнім інтересам. Водночас, вони різко негативно ставилися до територіальних претензій Москви, наголошували, що якщо поляки подібним чином підходили до вирішення даної проблеми, то могли б ставити вимоги про передачу під владу короля і Великого Новгороду, і Пскова, і Великих Лук, і Путівля, і Севська.

Відзначимо, що укласти перемир'я поляки пропонували ще на десятому з'їзді (7 липня). Говорилося про припинення військових дій на декілька місяців, тобто до завершення сейму, на якому було б розглянуто справу Смоленщини і Сіверщини й відкрито шлях до миру [23, s.184-185]. На їх думку, російська пропозиція про кількарічне перемир'я мала на меті лише зволікання для підготовки до нової війни. У Варшаві вважали, що за даних умов більше зацікавлена у перемир'ї саме Росія, яка за останній час по-

терпіла ряд відчутних поразок, втратила контроль над частиною територій (Правобережна Україна, частина Білорусії та Литви) та не володіє необхідними людськими та матеріальними ресурсами для продовження війни. У той же час Польща, на думку королівських урядовців, має велику й сильну армію, а що найголовніше, – заручилася підтримкою з боку Криму та Швеції й зайняла доволі значний плацдарм для продовження наступу на Україну.

20 серпня на чотирнадцятому засіданні польські комісари вручили російським послам відповідь, у якій підтвердили незмінність своєї позиції – Москва має повернути всі захоплені землі. Вирішення долі Смоленщини та Сіверщини відкладалося до сейму. Вкотре було наголошено, що мир може бути виключно на статтях Полянівського трактату. Насамкінець, при підписанні угоди мають бути врахованими й інтереси Криму [23, s.186].

Стосовно України у польській відповіді недвозначно говорилося, щоб росіяни не будували жодних планів стосовно останньої і не спиралися «...на бунтівних хлопів, які належать до Речі Посполитої».

Це був останній випадок, коли під час переговорів 1664 р. відбувся обмін письмовими деклараціями. Надалі відбулося ще шість з'їздів, однак якогось порозуміння так і не було досягнуто.

Нащокін, який не втрачав надії, що все ж зможе переконати поляків, намагався вкотре змалювати перед комісарами переваги польсько-російського союзу, наголошував, що цей альянс буде спрямований не лише проти Туреччини та Криму, а й будь-кого, хто наважиться напасти на Польщу; усі ж землі, здобуті союзними військами, будуть поділені між Варшавою та Московією. Щоб підштовхнути поляків до укладення перемир'я, Нащокін пропонував передати під владу короля Вітебськ, а в разі укладення вічного миру – ще й Полоцьк і погодитися з приналежністю до королівських володінь Правобережної України. Також була доволі, принадна фінансова пропозиція (3 млн. рублів до скарбу Речі Посполитої, а самим комісарам, які будуть причетні до підписання угоди – 3 тис. рублів).

10 вересня 1664 р. відбувся останній з'їзд. Геронім Вержбовський урочисто виголосив, що переговори не досягли очікуваного результату з вини московської сторони. Після цього відбувся обмін грамотами. Переговори відклали до 1 червня 1665 р.

Загалом, оцінюючи хід та результати переговорів в Дуровичах, слід зауважити на декількох моментах.

По-перше, Дуровицька комісія стала ланкою єдиного переговорного процесу, розпочатого у 1656 р. у Вільні і завершеного в 1667 р. в Андрусові. Вона засвідчила поступове просування сторін по шляху порозуміння та вироблення компромісної угоди, що в кінцевому варіанті оформилася в 1667 р.

По-друге, як на сам хід переговорів, так і на їх результат, безпосередній вплив здійснював розвиток військово-політичних подій в Україні. Саме ж «українське питання» стояло в епіцентрі польсько-російського протистояння і особливої гостроти набувало в ході переговорів.

Список використаних джерел:

1. Акты Московского государства, изданные Императорскою академією наукъ. – Т. III. Разрядный приказъ. Московскій стол 1660–1664. – СПб. : Тип. Императорской академіи наукъ, 1901. – 674 с.
2. Акты, относящіеся къ исторіи Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією. – СПб. : Тип. Э.Пратца, 1853. – Т. 5. – 288 с.
3. Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской имперіи археографическою экспедиціею Императорской академіи наук. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1836. – Т.4. – 500 с.
4. Бантиш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.) / Н.Н. Бантиш-Каменский. – Ч. 3. – М. : Тип. Э. Лиснера и Ю. Романа, 1897. – 319 с.
5. Бібліотека Музею Чарторийських (Краків). Відділ рукописів. – Спр. 402.
6. Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Н. Костомаров. – СПб. : Вестник Знания, 1880. – Т. 2. – 408 с.
7. Літопис Самовидця. – К. : Наукова думка, 1971. – 205 с.
8. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. Осолінських. – №189 / II. Збірник історичних документів 1648–1666 рр., складений М.Голінським.
9. Там само. – Ф. 209. – Спр. Баворських. – №280 / II. Універсал І. Брюховецького до населення Правобережної України (23 березня 1664 р.).
10. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукописів. – Ф.ІІ. – №13712. Теки Нарушевича. – Т. 158.
11. Там само. – № 15415. Стовбці Розрядного приказу. Белгородський стіл. – Ст. 555.
12. Там само. – № 15402. Стовбці Розрядного приказу. Белгородський стіл. – Ст. 539.
13. Памятники, изданные Временною Комиссією для разбора древних актовъ, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Вольнскомъ Генераль-Губернаторѣ. – К. : Университетская типографія, 1859. – Т. 4. – 464 с.
14. Полное собрание законов Российской имперіи, повелением государя императора Николая Павловича составленное. Собрание первое. С 1649 по 12 декабря 1825 года. – СПб. : Типографія II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 1. – 1029 с.
15. Смолій В.А. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К. : Альтернативи, 1997. – 368 с.
16. Соловьев С.М. Сочинения : в 18 кн. / С.М. Соловьев / отв. ред.: О.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриев. – М. : Мысль, 1990. – Кн. VI. – Т. 11–12: История России с древнейших времен. – 671 с.
17. Черниговская Лѣтопись. 1587–1750 // Южнорусскія лѣтописи, открытыя и изданныя Н. Бѣлозерскимъ. – К. : Университетская Типографія, 1856. – Т. I. – С.1-10.
18. Яковлева Т. Украинский вопрос в русско-польских переговорах 60-х гг. XVII в. / Т. Яковлева // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К. : Інститут історії України НАНУ, 2003. – Вип. 3. – С.179-192.
19. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. –

- Poznan : Naklad i czcionkami N. Kamińskiego i spółki, 1859. – Т. 2. – 314 s.
20. Majewski W. Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. Okres wiosenny. Cz. 1 / W. Majewski // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1969. – Т. 15. – Cz. 2. – S. 61-115.
21. Majewski W. Powstanie kozackie 1664 r. (czerwiec – grudzien) / W. Majewski // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1972. – Т. 18. – Cz. 2. – S. 147-199.
22. Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego, towarzysza lekkiej chorągwi. Ziemiańska województwa Bełzkiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 społecznie porządkiem lat opowiedziane. – Lwów : W drukarni zakładu narodowego Ossolińskich, 1850. – 287 s;
23. Wójcik Z. Traktat andruszowski i jego geneza / Z. Wójcik. – Warszawa : PWN, 1959. – 281 c.

In the article conditions, motion and consequences of the Polish-Russian peaceful negotiations which lasted in summer, are examined in the article – in autumn in 1664 in Durovichakh. The analysis of influence of the Ukrainian factor (a course of military-political events is in Ukraine, consideration actually of the «Ukrainian question» during ambassadorial conventions) is carried out on motion of Polish-Russian diplomatic opposition.

Key words: A thing is the Pospolita, Moscow state, embassy, negotiations, ambassadorial convention, «Ukrainian question».

Отримано: 25.11.2011

УДК 94(477.43/44)«1946–1952»

С. Гальчак

ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ РЕПАТРІАЦІЙНИХ МІСІЙ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»

У статті аналізується загострення стосунків між СРСР і його колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції на початку «холодної війни», труднощі, які виникли в роботі радянських репатріаційних місій у цей період.

Ключові слова: репатріація, репатріаційні місії, «остарбайтери», «холодна війна».

Останнім часом поглибився науковий інтерес вітчизняних дослідників до загалом ще маловивченої теми – долі українських «остарбайтерів», обійденої увагою радянської історіографії. У результаті з'явилися дисертаційні, монографічні дослідження та наукові статті, котрі тією чи іншою мірою висвітлюють дану проблематику. Так, провідний український історик О.Є. Лисенко сфокусував свою увагу на визначенні місця «східних робітників» у соціальній піраміді радянського та пострадянського суспільства. У статті «Проблема «остарбайтерів» як предмет соціальної історії» [8] він наголошує, що «остарбайтери» становлять окрему соціальну групу за своїм походженням, обставинами формування, характером життєдіяльності, ієрархією і субординацією, способами виживання, сприйняттям тогочасних подій та іншими критеріями. Це